

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.112.2

СВІТЛАНА БАРТІШ,
кандидат філологічних наук
(м. Тернопіль)

**Особливості формування німецької дитячої літератури
епохи Просвітництва**

У статті проаналізовано особливості формування німецької дитячої літератури епохи Просвітництва, розглянуто чинники, які вплинули на розвиток літератури для дітей цього періоду. Наголошено, що література для дітей у сьогоденному розумінні з'явилася у Німеччині у XVIII столітті, вона характеризувалася різноманітністю жанрів і складалася не лише з релігійних та морально-повчальних, а й літературно-розважальних творів.

Ключові слова: дитинство, дитяча література / література для дітей, корпус текстів для дитячого читання, Просвітництво.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Поліграфічна продукція для дітей та юнацтва, яка була призначена для занять, навчання, настанов, читання дітям, з'являється у Німеччині із винайденням друкарського верстата. Проте у XVI та XVII століттях не було чіткої межі між дорослими та не-дорослими адресатами. Лише у XVIII столітті, коли дитинство і підлітковий вік було визнано повноцінними періодами життя, з'явилася література для дітей та юнацтва в сучасному розумінні. В останні десятиліття дослідження літературознавців-германістів сприяли новому розумінню деяких питань антропології, педагогіки і психології дитинства, і навпаки, історична антропологія, соціальна та культурна історія XVIII століття сприяли постановці нових завдань у дослідженні літератури для дітей та юнацтва [7, с. 486].

Кардинальні зміни в історії літератури для дітей та юнацтва в Німеччині відбулися в середині XVIII століття. Й. Гете в автобіографічному творі «Поезія і правда» пише про своє дитинство: «У той час ще не існувало бібліотек для дітей. Адже в дорослих ще теж був присутній дитячий склад розуму, і для них було зручно просто передавати потомству накопичені знання. Крім «Orbis pictus» («Світ у малюнках») Яна Амоса Коменського, жодна книга, придатна для

дитячого читання, не потрапляла нам до рук; але велику Біблію ін-фолю, з гравюрами Меріана, розглядали часто; Готфрідова «Хроніка» з гравюрами того ж майстра оповідала нам про видатні події світової історії; «Aesopa philologica» доповнювала їх байками, міфами, дивацтвами; а потім мені до рук потрапили Овідієві «Метаморфози» і я уважно проштудіював їх, особливо перші книги, і мій юний мозок наповнився масою картин, подій, значних та оригінальних образів» [1, с. 54]. Далі Й. Гете наводить приклади інших книг, які він прочитав у дитячому та підлітковому віці, серед них – «Телемах» Фенелона, «Робінзон Крузо», «Острів Фельзенбург», «Імператор Октавіан», «Фортунат» та ін. [1, с. 54]. У. Герман зазначає, що твори, які читав Й.В. Гете, і відповідно його літературна освіта є типовими для того часу. І лише в наступні десятиліття у великій кількості з'являється оригінальна література для дітей та юнацтва – література, яку створювали безпосередньо для дітей та підлітків [7, с. 487]. Важливі жанри літератури для дітей та юнацтва з'явилися уже в XVI столітті. Це були різного роду повчальні книжки, зразком яких є «De Civitate Morum puerilium» Еразма Ротердамського, тестаменти і батьківські поради, які йшли від трактатів Джованні делла Кази, Бальдассара Кастильони, Бальтасара Грасіана. Також до світської дитячої літератури належали казки [6, с. 137]. У XVII столітті до світських трактатів і збірок казок додається дитяча книга з малюнками, зразком для якої був «Orbis pictus» Я. А. Коменського. Щодо релігійної літератури, яка входила в коло дитячого читання, то з часів Реформації наявні катехізиси, уривки з Біблії, збірники псалмів і збірки афоризмів, адресовані дітям. Але це були, на думку Гайнца Вергаупта, лише «передвісники німецької літератури для дітей та юнацтва» [9, с. 104].

Метою нашої розвідки є проаналізувати особливості формування німецької дитячої літератури епохи Просвітництва.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XVIII століття радикально змінилося літературне життя Німеччини. Стрімко зросло видання книжок; змінився і їх зміст. Зменшилася кількість теологічних праць, розширився обсяг педагогічної літератури, у тому числі літератури для дітей. На деяких німецьких сучасників епохи Просвітництва таке зростання справляло дещо незрозуміле, навіть страхітливе враження. Так педагог Фрідріх Гедіке в 1787 році говорив про «штампування (дослівно «діляцтво») книжок для юнацтва», яке, «інакше морські хвилі, виносило величезну кількість книжок на берег» [5, с. 18]. Загалом у XVIII столітті в Німеччині було видано понад три тисячі книжок для дітей, включно зі шкільними підручниками. Це

кількісне збільшення випуску дитячих книжок мало велике значення і для жанрового розширення дитячої книги. У цьому відношенні це був справжній початок літератури для дітей та юнацтва, підкреслює Г.-Г. Еверс. Якщо раніше, звертає увагу дослідник, література була представлена лише деякими жанрами, то тепер твори, адресовані дітям і юнацтву, існували в усіх можливих літературних видах. У багатьох випадках видавці не могли опиратися лише на власну культурну традицію, вони повинні були неодноразово звертатися до закордонних, здебільшого французьких, а потім й англійських зразків [4, с. 19].

Ядром цього повороту було виникнення белетристики, «естетичної» розважальної літератури для дитячих та юнацьких читачів. Розважальні хрестоматії, різного роду книжки для читання й альманахи, які містили вірші, казки, різні історії, повчальні оповідання та маленькі драми, стають центром просвітницької літератури для дітей та юнацтва. Тут проявляється ще одна нова особливість для цієї цільової групи: якщо до цього часу про дітей та підлітків рідко говорили відособлено, ставлячи їх здебільшого в один ряд з іншими малоосвіченими групами читачів (а в цей період більша частина населення Німеччини ще не вміла читати), то тепер вони становили власну й особливу публіку, яку, в свою чергу, було поділено за віком та статтю.

В останній третині XVIII століття література для дітей та юнацтва конституювалася як «особлива галузь літературної продукції» [4, с. 19], що характеризувалася різноманітністю жанрів і складалася не лише з релігійних та морально-повчальних, а й із літературно-розважальних творів. Педагог-просвітник Ф. Гедіке писав у свій час: «У жодній літературній мануфактурі не відбувається так багато всього, як у видавництві книжок для дітей... Видання для дітей з'являються в різних формах і з різними назвами: альманахи для дітей, дитячі газети, дитячі журнали, збірки для дітей, дитячі романи, дитячі комедії, дитячі драми, географії для дітей, історії для дітей, фізики для дітей, логіки для дітей, дитячі катехізиси, дитячі подорожі, повчальні розповіді для дітей, граматики для дітей, численні хрестоматії для дітей усіма мовами, дитячі поезії, проповіді для дітей, дитячі листи...» [5, с. 23]. Однією з передумов визнання необхідності існування такої літератури була просвітницька педагогіка, яка заявила про необхідність існування літератури для читання дітьми. У трактаті Джона Локка «Думки про виховання» було заявлено: «Коли дитина почне читати, давайте їй в руки легкі, цікаві книжки, які доступні її розумінню, зміст яких міг би захопити її і нагородити за зусилля, потрачені на читання, а не таку, яка б забила їй голову зовсім

непотрібним мотлохом» [2, с. 551]. Придатними для дитячого читання, на думку Дж. Локка, можуть бути байки Езопа та середньовічний тваринний епос «Рейнеке Лис». Більше таких книг педагог назвати не міг. Цей факт привів його до висновків, що «такого роду корисні книги губляться серед маси всіляких безглузвих книжок і ними нехтують» [2, с. 552]. А дитина не може отримати жодного задоволення чи заохочення, читаючи ті книги, у яких вона нічого не розуміє. Дж. Локк ще не ставить питання про написані спеціально для дітей книжки, він говорить швидше про вибір з наявних у літературі творів чи їх уривків. Потребу в новій літературі для дитячого читання відчували на практиці вихователі, вчителі, гувернери, які втілювали в життя педагогічні ідеї епохи Просвітництва. Вони, як зазначає Г.-Г. Еверс, не лише вибирали твори чи уривки з творів старих і нових письменників, а й самі створювали навчальну і розважальну літературу для своїх вихованців, не публікуючи своєї творчості. Також численні книжки для дітей видавали для приватних цілей, а вже потім поширювали на книжковому ринку [4, с. 21]. Таким чином, література стає одним із центральних засобів отримання інформації та важливим засобом виховання.

У літературній сфері, яка сформувалась у Німеччині у XVIII столітті, важливе місце належить журналам; це стосується і літератури для дітей. Першим німецьким журналом для дітей був «*Leipziger Wochenblatt für Kinder*» («Німецький тижневик для дітей»), який з жовтня 1772 року видавав мовознавець та лексикограф Йоганн Крістоф Аделюнг. У довільному порядку тут було зібрано казки, оповідання і байки, загадки, дитячі драми, повчальні роздуми і навчальні статті. Пропозиція різних жанрів є типовою для німецьких журналів для дітей, оскільки вони мали характер хрестоматій і, як правило, після (або й під час) своєї періодичної появи публікувались у формі книжки. Після журналу «*Leipziger Wochenblatt*» у тому ж видавництві в жовтні 1776 року з'явився «*Kinderfreund*» («Друг дітей») Крістіана Фелікса Вайсе. К. Ф. Вайсе інтегрував різні жанри в межі подій у сім'ї та створив таким чином неоціненну у своїй дії модель батьківської розмови. Наступним після «*Kinderfreund*» був часопис «*Briefwechsel der Familie des Kinderfreundes*» («Листування сім'ї друга дітей») (1784–1792). У ньому сім'ю просторово розділено; листи замінюють сімейну розмову. У «*Kinderfreund*» К. Ф. Вайсе розпочав традицію повчальних тижневиків, яку він розвивав. Зразком для нього був «*Magasin des enfans*» (Лондон 1756) французької письменниці та педагога Жанни-Марі Лепренс де Бомон, побудований у формі діалогу, у який інтегровано біблійні оповіді, казки, навчальні та повчальні

історії й оповідання. Чимало дитячих журналів, серед яких – «*Neuer Kinderfreund*» («Новий друг дітей»), «*Niedersächsischer Wochennblatt*» («Нижньосаксонський тижневик»), теж виходили у формі подій у сім'ї та містили бесіди, у які було інтегровано менші тексти. Більшість дитячих журналів було адресовано всім дітям, хоча деякі мали конкретних адресатів і видавались для певних вікових груп, як, наприклад, «*Chronik für die Jugend*» («Хроніка для юнацтва») і «*Kinderzeitung*» («Дитяча газета»), чи з певної галузі знань, як «*Physikalische Kinderfreund*» («Фізичний друг дітей»).

Близькими до дитячих журналів були численні збірки текстів, які можна позначити як «розважальні книжки для читання» [10, с. 75]. Сюди належали здебільшого альманахи, які виходили під заголовками «Дитяча бібліотека», «Розваги для дітей», «Заняття для дітей». Прикладами таких книжок для читання можуть бути такі видання: «*Abendzeitvertreib*» («Вечірне проведення часу»), яке анонімно виходило в 1795 році, «*Kinderbibliothek*» («Дитяча бібліотека») (1778–1784) Йоахіма Генріха Кампе, яка спочатку випускалась під заголовком «*Hamburgischer Kinderalmanach*» («Гамбурзький дитячий альманах»), «*Unterhaltungen für Kinder und Kinderfreunde*» («Розваги для дітей та друзів дітей») (1778–1787) Крістіана Готтільфа Зальцмана, «*Handbibliothek für Kinder und junge Leute*» («Підручна бібліотека для дітей та молодих людей») (1770) Йоганна Дітріха Лейдинга, «*Kleine Unterhaltungen*» («Маленькі розваги») (1780–1783), «*Neue Unterhaltungen für Kinder*» («Нові розваги для дітей») (1793–1795) Георга Карла Клаудіуса.

Поряд із розважальними хрестоматіями, книжками для читання, у яких були зібрані різні жанри, з'являються також антології окремих жанрів, віршів і пісень, загадок, повчальних історій та анекдотів, байок, драм чи листів. Нерідко сюди входили опрацьовані видавцями тексти, які спочатку було написано для дорослих. Однією з найпопулярніших збірок повчальних історій була «*Moralisches Elementarbuch*» («Повчальна елементарна книжка») (1782–1783) Крістіана Готтільфа Зальцмана, призначена для читання 6–8-річними дітьми. Дуже поширеними у XVIII столітті були байки, вони вважались прикладом поетичного мистецтва, у якому повчання поєднано з насолодою. У своєму трактаті «Роздуми про байку» (1759), Готгольд Еффраїм Лессінг заявляв, що байка не лише покликана повчати, забавляючи, вона повинна мати серйозне, морально-виховне значення. Мета байки – наочне зображення певної моральної настанови [8, с. 44]. Збірки байок для дітей укладають здебільшого для шкільного вжитку. Так з'являються античні байки Езопа та Федра; відомими виданнями

байок для дітей були «*Fabeln für Kinder*» («Байки для дітей») (1771) Йоганна Лоренца Бенцлера та «*Aesopische Fabeln*» («Езопові байки») (1791) Августа Готлоба Мейснера. Тут ідеться про тексти, спочатку призначені для читання дорослими, зазначає Р. Вільд [10, с. 77]. Збірки байок, створених спеціально для дітей, такі як «*Belustigungen für die Jugend*» («Розвага для юнацтва») (1778) Крістіана Готфріда Геза та «*Fabeln und Erzählungen*» («Байки та оповіді») (1798) Йоганна Якоба Еберта, були швидше винятком. До найменших епічних форм просвітницької літератури для дітей належали загадки, за допомогою яких у дітей розвивали тямущість та передавали їм знання. Найвідомішими збірками загадок, які пропонував книжковий ринок, були «*Vierhundert neuen Räthsel zur Unterhaltung für junge Gesellschaften*» («Чотириста нових загадок для забави для юних товариств») (1781) або «*Achthundert neuen noch nie gedruckten Räthsel von einem Kinderfreunde*» («Вісімсот нових ніколи не друкованих загадок одного друга дітей») (1791).

Лірика для дітей епохи Просвітництва, як і багато інших жанрів літератури для дітей, складалася здебільшого із запозичень із «дорослої літератури». Вірші та пісні, які раніше не було призначено для читання дітьми, входять до складу повчальних хрестоматій та розважальних книжок, їх публікують у дитячих журналах, альманахах, календарях для дітей. В антологіях для дітей того часу можна знайти вірші Крістіана Геллерта, Йоганна Глейма, Фрідріха фон Гагедорна, Карла Вільгельма Рамлера та ін. У сімдесятих та вісімдесятих роках велику популярність у видавців книг для дітей має лірика геттінгенської спілки поетів «Гай» Йоганна Генріха Воса, Людвіга Гельті, братів Штольберг, Маттіаса Клаудіуса та ін. Пісні, вірші, римівки усної (фольклорної) літературної традиції були знайомі бюргерським дітям, так само як і духовні пісні, римовані молитви, церковні пісні. Проте просвітники не схвалювали фольклорного надбання і відмовлялися від нього [10, с. 82]. В автобіографії Крістіана Фелікса Вайсе читаємо, що в 1765 році він вперше став батьком. Його «внутрішня радість і прив'язаність до маленької істоти» були причиною частого перебування біля дитини, де він неодноразово чув «позбавлені смаку пісні мамки і няні». Це стало для письменника приводом написати «маленькі моралістичні пісні для дітей» [3, с. 129]. Уже в наступному 1766 році було надруковано збірку «Пісні для дітей» («*Lieder für Kinder*»), з появою якої починається традиція *цілеспрямованої* (інтенційної) лірики для дітей епохи Просвітництва. Основна її мета – подати певні моральні настанови щодо моралі та чеснот. Більшість віршів та пісень – це римовані повчання. Були популярними і рольові вірші, у яких

дитина говорить про добродійність, присутня розмова двох дітей або ведеться діалог між батьком / матір'ю і дітьми. Створювалась для дітей і пейзажна лірика, але вона, у силу традиції просвітницької лірики, закінчувалась моралістичним повчанням. До авторів інтенційної просвітницької лірики для дітей, поряд із Крістіаном Феліксом Вайсе, належали Готлоб Вільгельм Бурман (збірка *Kleine Lieder für kleine Mädchen und Jünglinge* «Маленькі пісні для маленьких дівчаток і хлопчиків», 1777), Йоганн Міхаель Армбрустер, Фрідріх Йоганн Юстін Бертух (збірка *Wiegenliederchen* «Колискові пісеньки», 1772), Магдалена Філіпіне Енгельгард (*Neujahrgeschenk für liebe Kinder* «Новорічний подарунок для любих дітей», 1787), Рудольф Крістоф Лоссіус (*Lieder und Gedichte* «Пісні та вірші», 1787), Йоганн Генріх Редінг і Кароліне Рудольфі. Більш грайливою і менш повчальною є збірка Крістіана Адольфа Овербека *Frizchens Lieder* («Пісні маленького Фріца», 1781).

Висновки. Таким чином, істотні зміни в суспільстві й у педагогіці, характерні для епохи Просвітництва в Німеччині, привели до змін у літературному житті, у тому числі в розвитку літератури для дітей та юнацтва. У цей період набуває поширення дитяча література різних видів та жанрів. Для читання дітям пропонують журнали та хрестоматії, які містять прозові та поетичні тексти, а також антології окремого жанру. Для дітей пишуть спеціальні твори, а також добирають твори чи уривки з «дорослої літератури». Варто відзначити, що перші прозові твори в Німеччині, написані спеціально для дітей, часто створювались за європейськими зразками, тоді як цілеспрямована дитяча лірика бере початок у німецькій літературній традиції. Перспективою подальшого дослідження є питання формування окремих жанрів літератури для дітей у період Просвітництва.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гёте И. В. Из моей жизни. Поэзия и правда / И. В. Гёте / Собрание сочинений : в 10 т. – М., 1976. – Т. 3. – 718 с.
2. Локк Дж. Мысли о воспитании / Джон Локк // Сочинения : в 3 т. / Джон Локк. – М., 1988. – Т. 3. – С. 407–614.
3. Christian Felix Weißens Selbstbiographie / Herausgegeben von dessen Sohne Christian Ernst Weiße und dessen Schwiegersohne Samuel Gottlob Frisch. – Leipzig : Georg Voß, 1806. – 336 S.
4. Ewers H.-H. Erfahrung schrieb's und reich't's der Jugend. Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur vom 18. Bis zum 20. Jahrhundert / Hans-Heino Ewers.– Frankfurt am Main : Peter Lang, 2010. – 343 S.
5. Gedike F. Einige Gedanken über Schulbücher und Kinderschriften / Fridrich Gedike. – Berlin : Unger, 1789. – 45 S.
6. Handbuch zur Kinder und Jugendliteratur. Vom Beginn des Buchdrucks

bis 1570 / Hrsg. von T. Brüggemann, O. Brunken. – Stuttgart : Metzler, 1987. – 596 S.

7. Herrmann U. Kinder- und Jugendliteratur / Ulrich Herrmann // Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte / Hrsg. von Notker Hammerstein und Ulrich Herrmann. – München, 2005. – Bd. 2: 18. Jahrhundert. Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800. – S. 485–498.

8. Lessing G. E. Fabeln. Abhandlungen über die Fabel / Gotthold Ephraim Lessing ; Hrsg. von Heinz Rölleke. – Stuttgart : Reclam, 1995. – 167 S.

9. Wegehaupt H. Vorstufen und Vorläufer der deutschen Kinder- und Jugendliteratur bis in die Mitte des 18. Jahrhunderts / H. Wegehaupt. – Berlin : Kinderbuchverlag, 1977. – 127 S.

10. Wild R. Aufklärung / Reiner Wild // Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur : Mit 250 Abbildungen / Hrsg. v. R. Wild. – Stuttgart, 1990. – S. 45–98.

References:

1. Gjote I. V. Iz moej zhizni. Pojezija i pravda, Sobranie sochinenij : v 10 parts, Moskov, 1976, Part 3, 718 p.

2. Lokk Dzh. Mysli o vospitanii, Sochinenija : v 3 parts, Moskov, 1988. – Part. 3, pp. 407–614.

Summary

Svitlana Bartish

Features of Forming of the German Children's Literature in Epoch of the Enlightenment

The article analyzes the features of forming of the German Children's Literature in the Epoch of the Enlightenment. The factors which influenced the development of children's literature of that period are considered. The paper emphasizes that literature for children and youth in today's sense appeared in Germany in the 18th century. It was characterized by a variety of genres and consisted not only of the religious, moral and didactic, but also of the entertaining literary works.

Key words: *childhood, children's literature / literature for children, set of texts for the children's reading, Enlightenment.*

Дата надходження статті: «20» грудня 2015 р.

Дата прийняття до друку: «25» грудня 2016 р.